

ЄВГЕН ЛАЗАРЕНКО — ВЕЛИКИЙ РЕКТОР ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, МЕЦЕНАТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(До 100-річчя від народження)

Євген Лазаренко — всесвітньо відомий вчений в галузі мінералогії, доктор геолого-мінералогічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, засновник геологічного факультету Львівського університету, Львівського геологічного товариства, Українського мінералогічного товариства, дійсний член Товариства мінералогії і геології Чехословацької академії наук, Мінералогічного товариства Великобританії й Ірландії, почесний член Всесоюзного мінералогічного товариства, Болгарського геологічного товариства, Наукового товариства ім. Шевченка, почесний ректор (Honoris Causa) природничих наук Люблінського університету ім. Марії Склодовської-Кюрі, ректор Львівського державного університету ім. І. Франка (1951—1963), меценат української культури, академік Академії наук УРСР.

Є. Лазаренко народився 26 грудня 1912 року в Харкові в багатодітній робітничій сім'ї. 1927 р. закінчив семирічну школу і пішов працювати, водночас навчався на дворічних курсах підготовки до вищої школи. 1930 р. вступив на геолого-географічний факультет Харківського університету. Після закінчення університету навчався в аспірантурі Науково-дослідного інституту геології при Харківському університеті. 1937 р. захистив кандидатську дисертацію „Мінералогія свинцево-цинкових родовищ Нагольної Тарасівки в Донбасі. Завдяки старанням Д. Соболева Воронежський університет оголосив конкурс, і Є. Лазаренко був обраний на посаду доцента кафедри мінералогії і петрографії Воронежського університету. Невдовзі він став заступником декана й деканом факультету. 1942 евакуйований на Урал, де працював старшим науковим співробітником Гірничо-геологічного інституту Уральського філіалу АН СРСР.

У жовтні 1944 р. за скеруванням Управління вищої школи УРСР вчений приїхав до Львова і очолив кафедру мінералогії геолого-географічного факультету Львівського університету, а вже наступного року організував геологічний факультет і став його першим деканом. 1947 р. захистив док-

торську дисертацію „Мінералогія мідно-цинкових родовищ Середнього Уралу“, а 1948 р. удостоєний вченого звання професора. 1949 р. Лазаренко став проректором, а 1951 р. — ректором Львівського університету. 12 років на посаді ректора — без сумніву, найяскравіша сторінка порівняно короткого, але напрочуд яскравого творчого життя Є. Лазаренка, який багато залишив у спадок прийдешнім поколінням. Як самобутній, неповторний особистості, Лазаренкові було нелегко працювати в умовах тоталітарної системи. За це його не любили власті імущих, однак любили студенти й викладачі.

Свої зусилля Є. Лазаренко спрямовував насамперед на розвиток освіти та науки. Під його керівництвом в університеті засновано періодичні й тематичні видання з усіх природничих і гуманітарних наук. Він значно розширив підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру, у тому числі з нових спеціальностей. За короткий час Львівський університет під керівництвом Є. Лазаренка перетворився на один з провідних наукових, освітніх і культурних центрів України. Ректор Є. Лазаренко створив усі можливості для вступу в університет дітей робітників, селян, приниженої і репресованої місцевої інтелігенції. Як згадував В. Здоровага, він не

раз говорив деканам напередодні вступних іспитів: „Будьте уважними до цих хлопців і дівчат. За них ніхто не попросить, ніхто не заступиться, ніхто не питає. Єдине, що вони можуть при невдачі, — це тихенько заплакати десь у кутку“.

У післявоєнні роки Є. Лазаренко робив усе можливе і неможливе, щоб створити в університеті сприятливі умови для навчання, творчого і фізичного розвитку студентської молоді. В той час в університеті було створено і обладнано чимало навчальних і науково-дослідних лабораторій, друкарню, поліклініку, бази для проведення практик, побудовано спортивний комплекс, стадіон, спортивно-оздоровчий табір „Карпати“, організовано літературну студію, симфонічний оркестр, оперну студію, студії бальних і народних танців, хорову капелу „Прометей“ та ін.¹

Євген Лазаренко. 60-ті роки XX ст.

¹ Академік Євген Лазаренко / О. Матковський, П. Білоніжка, В. Павлишин.— Львів, 2005.

Ректор досить швидко встановив дружні взаємини з місцевою інтелігенцією і здобув шану як пристрасний захисник української мови й культурної спадщини України. Він був свідком у перші післявоєнні роки в Галичині репресій робітників, селян, інтелігенції. В Постанові ЦК КПРС від 26 травня 1953 року „Питання західних областей УРСР“ офіційно вказана цифра репресованих — 500 тисяч чол. У цій постанові Львівський обком партії нібито звинувачувався в грубому перекрученні національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу щодо ставлення до місцевого населення, невисування на керівні посади місцевих кадрів, в ігноруванні української мови.

Є. Лазаренко сприйняв цю постанову як серйозну зміну підходу Комуністичної партії до національної політики в Україні. Він заявив, що це наслідок того, що „політика партії, яка проводиться у Львівській області, подібна до політики, яку проводять колонізатори“. Цей сміливий і рішучий виступ ректора Львівського університету Комуністична партія сприйняла як ворожий і, звичайно, не забула. Зазначена постанова була тимчасовою і з'явилася у зв'язку з доповідною запискою Л. Берії (тодішнього міністра внутрішніх справ СРСР) до Президії ЦК КПРС. Насправді національна політика Комуністичної партії щодо України залишилася колоніальною. На цьому пленумі Є. Лазаренко порушив також питання, яке стосувалося функціонування української мови. Зокрема, що Львівський обком партії звільнив з посади проректора Львівського університету А. Брагіця за те, що він, згідно з інструкцією Міністерства вищої освіти УРСР, вимагав від студентів писати дипломні роботи українською мовою. Тут Комуністична партія застосувала подвійний стандарт. З одного боку, вона нібито піклується про стан української мови, а з другого, — карає тих, хто старався, щоб вона функціонувала. У своїй доповіді Є. Лазаренко наголошував на доконечності читання лекцій, підготовки підручників і дисертацій українською мовою, особливо з природничих наук, оскільки це сприяє виробленню української наукової термінології.

Відтоді партійні органи пильно стежили за вечним, щоб у слушний момент його скомпрометувати і звільнити з посади ректора. Неодноразово Львівський міськом і обком партії, ЦК КПУ організували перевірки навчальної, наукової, господарської і виховної роботи Львівського університету і завжди знаходили т. зв. серйозні недоліки².

Попри все ректор Є. Лазаренко далі намагався перетворити Львівський університет на український. З його ініціативи створено кабінети фран-

кознавства, шевченкознавства, мистецтвознавства. В аудиторіях філологічного факультету з'явилися бюсти Тараса Шевченка, Лесі Українки, Маркіяна Шашкевича.

Завдяки ректору у Львівському університеті щорічно проводилися вечори, присвячені пам'яті Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших діячів національної культури. Ці незабутні вечори відвідували й студенти інших навчальних закладів. Університет був чи не єдиним оазисом у часи комуністичного режиму, де так вільно звучала українська мова, українська музика і пісня. І. Денисюк та В. Здоровега справедливо називали Є. Лазаренка меценатом української культури.

1956 р. в університеті широко відзначено 100-річчя від народження Івана Франка. Напередодні в с. Криворівні, де не раз відпочивав письменник, Є. Лазаренко організував музей. А в найстаршому корпусі університету при вході в ауд. 244, в якій І. Франко 1895 р. прочитав свою габлітаційну лекцію „Наймичка“ Т. Шевченка, Є. Лазаренко відкрив меморіальну таблицю. Тоді ж в університеті було організовано міжнародну конференцію з виїздом її учасників у Дрогодиш, Нагуевичі і Криворівню.

До 100-річчя від смерті Кобзаря шевченківська аудиторія була оформлена художніми розписами на історико-літературні теми. Доповнювали оформлення скульптурні композиції: на повен зріст Гонти і Залізняка, скульптура „Прикутий Прометей“. А на фронтальній стіні — слова „Заповіту“ Т. Шевченка:

*І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.*

1961 р. до 150-річчя від народження Маркіяна Шашкевича в с. Підлиссі, на батьківщині поета, стараннями Є. Лазаренка споруджено пам'ятник письменникові та відкрито музей-садибу. На подвір'ї будинку М. Шашкевича відбувся великий святковий концерт. Студенти декламували вірші М. Шашкевича, звучали українські пісні і музика. А напередодні цього ювілею в університеті опубліковано поезії і ноти пісень на слова поета.

Євген Лазаренко підтримував дружні зв'язки з поетами, письменниками, композиторами, художниками, зокрема, з Р. Братунем, Д. Павличком, І. Вільде, О. Гончаром, А. Малишком, М. Рильським, П. Тичиною, Д. Гнатюком, А. Кос-Анатольським та іншими, запрошував їх в університет на зустрічі зі студентами, викладачами і співробітниками. Ці зустрічі були незабутні.

Деякі видання Євгена Лазаренка

² Білоніжка П. Євген Лазаренко — вчений, педагог, громадянин // Вісник НТШ.— Львів, 2002.— Ч. 28.— С. 36—38.

Багато зусиль доклав Є. Лазаренко до відзначення 300-річчя Львівського університету, що відбулося на високому рівні і з великим почестями. До цієї дати він підготував і опублікував книгу „300 років Львівського університету“.

У грудні 1962 р. в університеті широко відзначено 50-річний ювілей Є. Лазаренка, що перетворився у загальне святкування. Це дуже обурило тодішнє керівництво Львівського обкому партії. В урочистостях взяли участь представники багатьох університетів Радянського Союзу, країн Східної Європи, творчих спілок, мистецьких організацій, громадськість Львівщини і сусідніх областей, студентська молодь. Дмитро Павличко присвятив йому вірш, який починається словами*:

*Прийшов — таки один за триста літ
Великий Ректор у мою святиню...*

Напередодні ювілею випускники університету (Іван Гель та ін.) подарували йому рідкісне видання творів Т. Шевченка з написом: „Ректорові українського народу“. Цей та інші факти святкування згодом стало одним із пунктів звинувачення Лазаренка під час розправи над ним.

Ректор Євген Лазаренко підтримував зв'язок з українською діаспорою Канади, передплачував часопис „Українське слово“ (Вінніпег) та радив декому зі своїх учнів теж його передплачувати, що було тоді небезпечно. У ювілейні дні, а також у відрядженнях чи на відпочинку він відвідував могили й пам'ятники видатних українських діячів науки і культури як в Україні, так і за її межами.

У травні 1963 р. Є. Лазаренко і М. Рильський організували наукову конференцію, присвячену 50-річчю від смерті Лесі Українки. Відзначення цієї дати (з виїздом на Волинь) перетворилося на всенародне вшанування пам'яті славетної доньки України. Три дні відбувалися урочистості в Луцьку, Ковелі, Колодяжному, Скулині. Туди прибуло багато людей з різних областей України, Москви та навколишніх сіл. Приїхало чимало журналістів. Наприкінці конференції до Ковеля прийшла прикра звістка, що Є. Лазаренка викликають до Києва, у ЦК КП України. Було тривожно, бо над ним давно збиралися темні хмари...

Як згодом стало відомо, це засідання було добре підготоване. Секретар Львівського обкому партії В. Маланчук подав у ЦК доповідну записку обсягом понад 100 с., у якій було зібрано багато „компрометуючого“ матеріалу. На засіданні, крім членів ЦК, були присутні завідувачі відділів ЦК КПУ, міністри, редактори республіканських газет та ін.

На засіданні по декілька разів виступали члени ЦК КПУ П. Шелест, А. Івашенко, А. Скаба, В. Ком'яхов, І. Грушецький, І. Казанцев, які різко критикували Є. Лазаренка за те, що він втратив партійну пильність і не чинив перешкоди тим, хто порушував питання про українську мову, пробуджував національні почуття у студентів в радянської молоді. На цьому засіданні 23 травня 1963 р. ректорові оголосили сувору догану і звільнили з посади Львівського університету як „українського буржуазного націоналіста“. Фактично це була показова розправа над видатним українським ученим, меценатом української культури.

Доповідна записка ЦК КПУ про недоліки ідеологічної роботи ректора Львівського університету стала предметом обговорення в усіх вищих навчальних закладах України. Щоправда, в його особовій справі немає наказу Міністерства вищої та спеціальної освіти УРСР про звільнення. Офіційно причину його звільнення сформульовано по-іншому. Про це свідчить характеристика, яку видали Євгену Лазаренкові керівники геологічного факультету для подання її в парткомісію Львівського обкому КПУ, щоб зняли з нього догану. У ній написано: „В 1963 году секретариатом ЦК КПУ тов[арищу] Лазаренко Е. К. был объявлен выговор за нарушение финансовой дисциплины во время работы ректором университета“. Чомусь і в ті часи партійні органи боялися писати правду.

Зустріч ректора ЛДУ ім. І. Франка Євгена Лазаренка з Максимом Рильським, Олександром Дейчем та літературознавцями Львова. Зліва направо: Є. Лазаренко, невідома, О. Дейч, М. Рильський, Л. Міщенко. 1963 р.

9 вересня 1963 року відбулися закриті збори партійної організації Львівського університету, на яких з доповіддю виступив секретар Львівського обкому партії В. Маланчук. Він різко критикував Є. Лазаренка за те, що той не дотримувався політичної лінії партії, і звинувачував у тому, що львівська інтелігенція називала ректора університету захисником української культури. При цьому В. Маланчук здивовано зауважив: „Невідомо від кого чи від чого її захищати“, начебто не знаючи про ті обмеження й утиски української мови, нищення історичної і культурної спадщини України, арешти й репресії української інтелігенції, особливо видатних учених, діячів культури, які чинила Комуністична партія України, керована комуністичною верхівкою з Кремля? Згадаймо ці факти.

У 1926 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович звинувачував наркома освіти УРСР О. Шумського в націоналістичному ухилі та звільнив його з роботи; 1927 р. пленум ЦК КП(б)У засудив діяльність КПЗУ за націоналістичний ухил; 1929 р.— арешти визначних діячів української науки і культури; 1933 р.— самогубство М. Хви-

* Вірш опубліковано у пресі значно пізніше — вже в роки перебудови.

льового, який виступав за національне відродження України, і М. Скрипника (наркома освіти) на доказ протесту проти погрому української культури; 1937 р.— ліквідація майже всього складу уряду УРСР і всього складу ЦК КП(б)У; 1946 р.— постанова пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку українського націоналізму і затвердження нового українського правопису, наближеного до російського; 1961 р.— XXII з'їзд КПРС схвалив нову програму партії і проголосив політику „злиття націй“, тобто політику русифікації³.

Тоді на зборах Львівського університету виступив завідувач сектора вищих навчальних закладів ЦК КПУ В. Попов, який сказав: „Самая главная его [Є. Лазаренка] вина в том, что он противопоставил себя партийной организации университета, партийной организации города Львова. Лазаренко прославлял отдельных деятелей культуры, ставя памятники, скупая произведения искусств помимо мнения общественности, пытался создать во Львове второй идеологический центр, который бы конкурировал с обкомом партии. И это главная вина коммуниста Лазаренко, который стоял во главе университета“.

Після звільнення з посади ректора Є. Лазаренко до 1969 р. працював завідувачем кафедри мінералогії. Працювати йому було важко, позаяк в університеті йому створили несприятливі умови для роботи. Тільки учні Є. Лазаренка співчували йому і за змогою допомагали. 1969 р. ЦК КПУ запропонував вченому очолити Інститут геологічних наук АН УРСР у Києві. Є. Лазаренко сподівався, що ЦК КПУ змінив своє ставлення до нього, і погодився очолити цей інститут. Він швидко налагодив у ньому роботу й організував там відділ регіональної та генетичної мінералогії. Того ж року його обрано академіком АН УРСР. Але активні дії щодо реформування інституту та його українізації не сподобалися багатьом працівникам і вже через два роки Є. Лазаренка звільнили з посади директора і разом з відділом перевели в Інститут геохімії і фізики мінералів (нині — Інститут геохімії, мінералогії і рудоутворення ім. акад. М. М. Семененка НАН України).

Діяльність Є. Лазаренка, за словами Івана Геля, як ректора українського народу сприяла тому, що у Львівському університеті сформувалася група патріотів-одномудців, які вже після звільнення його з посади ректора продовжували розвивати національні ідеї. В університеті в різних формах діяв рух опору, до якого належали викладачі, інші працівники вишу, а також випускники і студенти. Серед них були І. Гель, І. Калинець, І. Калинець, Я. Квіт, Л. Квіт, Т. Горяїнова, Л. Попадюк, С. Злупко, З. Попадюк, О. Ільчишин, Є. Наконечний та ін. Вони поширювали заборонену літературу, підпільно займалися самвидавом і передавали його довіреним особам. За цю діяльність І. Геля 1966 р. засуджено до трьох років ув'язнення з відбуванням покарання в таборах суворого режиму і повторно — у 1972 р.— до десяти років ув'язнення в таборах особливого режиму, а Ігоря та Ірину Калинців — до шести років ув'язнення в таборах суворого режиму.

Згадуючи Є. Лазаренка, мимоволі повертаємося до роздумів про події тих далеких років, коли

жив і трудився на благо українського народу Іван Франко. 1895 р. уже відомий учений, письменник, поет, політичний діяч, успішно подолавши три конкурсні випробовування, хотів одержати у Львівському університеті скромну посаду доцента кафедри української літератури й етнографії. Проте І. Франкові не дав цього досягти Казимир Бадені — намісник у Галичині. Він боявся допустити І. Франка до українських студентів, які чимдалі активніше вимагали, щоб професори Львівського університету читали лекції українською мовою, виступали за перетворення його на український університет. А ЦК КПУ позбавив Є. Лазаренка посади ректора саме за те, що він намагався перетворити Львівський університет у національний.

На шляху до розвитку освіти, науки і культури люди, сильні духом, не зупиняються перед труднощами, не гнуть перед тимчасовими володарями їхньої долі й невпинно йдуть до своєї мети. Є. Лазаренко не тільки сам ішов, а й надихав інших боротися і перемагати. У той час, коли Компартия вихваляла робітничий клас і називала „його величність“ та всіляко зневажала інтелігенцію, він підтримував українську інтелігенцію, оберігав її від несправедливих звинувачень і принижень, бо вбачав, що вона — найбільша цінність нації. Незважаючи на тиск комуністичного режиму, Є. Лазаренко залишився патріотом України.

Є. Лазаренко був людиною мужньою і фізично дуже міцною. Однак цькування вченого як українського буржуазного націоналіста підірвали його здоров'я і після тривалої важкої хвороби він помер у 67-річному віці 1 січня 1979 р. (похований на Байковому кладовищі в Києві).

На урочистій посвяті вступників у студенти 31 серпня 1995 р. ректор Львівського університету Іван Вакарчук наголосив, що в літопис Львівського університету золотими літерами вписано імена Маркіяна Шашкевича, Стефана Банаха, Івана Франка, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Станіслава Людкевича, Євгена Лазаренка та інших українських учених.

Ректор Львівського університету, видатний учений Є. Лазаренко навечно увійшов у світову іс-

Нові книжки про Євгена Лазаренка

торію науки і тепер уже в бронзі щодня зустрічає студентів при вході в університет.

*Петро БІЛОНІЖКА,
Орест МАТКОВСЬКИЙ*

³ [Б. а.] Україна в 1917—1980 роках // Енциклопедія українознавства.— Львів, 2000.— Т. 9.— С. 3308—3325.